

ułatwiających lub tylko naprowadzających na wyszukanie rękopiśmiennych czy drukowanych źródeł hymnologicznych, sporządzenie odpowiednich kartotek, bibliografii adnotowanych, systemu katalogów itd. Te zagadnienia wykraczają już poza ramy obecnego artykułu i zasługują na osobne rozpatrzenie.

Lublin

KS. KAROL MROWIEC CM

Ks. Zbigniew Wit

ŹRÓDŁA POLSKICH PIEŚNI NABOŻNYCH*

Pieśń nabożna, jako utwór słowno-muzyczny, jest przedmiotem zainteresowania wielu badaczy. Osiągnięcia filologów polskich są ogół znane, a badania muzykologów przedstawił Ks. K. Mrowiec, stąd nie będą poruszane w niniejszym omówieniu. Ponieważ teksty pieśni nabożnej nie doczekały się szerszego omówienia¹, chcemy zwrócić uwagę na treść w nich zawartą, która może okazać się ważniejszą niż forma muzyczna i dlatego powinna się stać przedmiotem systematyzacji i analizy. Należy pamiętać, że przy religijnej pieśni wykonywanej zbiorowo, prócz funkcji jednoczącej, wchodzi w grę funkcja formacyjna i kultowa. Cel kultyczny — oddanie czci Bogu — wydaje się być pierwszym, gdyż powstała ona po to, aby ją wykonać w kościele. Drugi natomiast wiąże się ściśle z pierwszym, ponieważ treść wykonywana przez człowieka była przez niego przyjmowana i równocześnie go formowała. Były też oczywiście teksty pouczające, jakie zawierały się w tak zwanych pieśniach katechizmowych. Z tego powodu teolog wraz z polonistą-filologiem potrzebują w swoich badaniach wszystkich źródeł zawierających tekst pieśni,

* Artykuł powstał w ramach realizacji koordynowanego przez Uniwersytet Wrocławski problemu węzłowego *Polska kultura narodowa, jej tendencje rozwojowe i percepcja*.

¹ Próbę opracowań podjęli: T. Ochot, *Msza św. w modlitewnikach górnośląskich do 1914 r.*, „*Studia Śląskie Historyczno-Teologiczne*” 3 (1970) 171—204; B. Bielańska, *Dzieje pieśni mszalne w Polsce. Studia z dziejów liturgii w Polsce*. T. 3, Lublin 1980, s. 117—204; Z. Wit, *Śpiew w liturgii na ziemiach polskich w XIX wieku*. Tamże s. 205—343; T. Sinka, *Polska pieśń nabożna w liturgii*. Studium historyczno-liturgiczne, Kraków 1971 (Archiwum Papieskiego Wydziału Teologicznego w Krakowie); D. Zimoń, *Uczestnictwo wiernych we Mszy św. na ziemiach polskich w XIX wieku w świetle modlitewników i podręczników liturgicznych*. Studium historyczno-liturgiczne, Kraków 1977 (Maszynopis w. Archiwum Papieskiego Wydziału Teologicznego w Krakowie).

a więc nie tylko te, gdzie pieśni towarzyszy zapis melodyczny, ale także wzmianki o niej ukazujące funkcję, jaką spełniała w życiu społeczności kościelnej, lub sposób w jaki była wykonywana. Wspomniane informacje są niezbędne dla ustalenia pochodzenia, czasu i miejsca powstania oraz faktycznego funkcjonowania.

Rodzi się oczywiście pytanie, jakie rodzaje źródeł interesują badacza pieśni kościelnej — hymnologa w Polsce. Należą do nich księgi liturgiczne, czyli oficjalne zbiory tekstów i melodii przeznaczonych do sprawowania kultu. Księgi liturgii łacińskiej stosowane w Polsce zawierają niekiedy wzmianki, a nawet całe teksty pieśni w języku polskim obok łacińskich; dotyczy to zwłaszcza procesji i pogrzebu.

Katolickie księgi liturgii mszalnej mogące podawać pieśń polską to graduał (zbiór chórowych śpiewów mszalnych z zasady z melodiami)² i mszał (pełny zbiór tekstów liturgii mszalnej).

Księgi liturgii godzin kanonicznych — brewiarz — czyli oficjalnej modlitwy kapłanów katolickich o różnych porach dnia to psalterz, antyfonarz i brewiarz.

Psalterz występuje zwykle z hymnarnzem i zawiera teksty psalmów z melodiami³.

Antyfonarz jest zbiorem śpiewów zmiennych na cały rok poprzedzających zwykle psalm⁴.

Brewiarz natomiast zawiera wszystkie teksty oficjum kapłana⁵. W wymienionych wyżej księgach raczej rzadko napotyka się wzmianki dotyczące pieśni nabożnej.

Obfitsze wzmianki zawierają księgi liturgii sakramentów i sakramentaliów używane przy poświęceniach, błogosławieństwach, procesjach, pogrzebach. Należą do nich Agenda, a od 1631 r. w Polsce rytuał⁶ oraz procesjonały i kancjonały. Te ostatnie przeznaczone dla kapłana i organisty zawierają wybrane części śpiewane z rytuału graduału, antyfonarza, psalterza, nabrały w XIX w. charakteru oficjalnej księgi liturgicznej⁷. Należy je odróżnić od kancjonałów pro-

² Por. B. Stäblein, *Graduale (Gesang). Die Musik in Geschichte und Gegenwart* (skrót — MGG), T. 5, k. 632—639; M. Melnicki, B. Stäblein, *Graduale (Buch)*. Tamże, k. 622—632.

³ Wyjaśnienie, czym jest psalm, jego pochodzenie, treść, podział oraz ujęcie jako kompozycji muzycznej, zob.: E. Werner, L. Finscher, *Psalm*. MGG T. 10, k. 1668—1713.

⁴ Por. W. Schenk, J. Scibor, *Antyfona*, Encyklopedia Katolicka, Lublin 1973 (skrót EK) T. 1, k. 710—711; B. Stäblein, *Antiphon(e)*, MGG T. 1, k. 523—545; B. Bartkowski, *Antyfonarz*, EK T. 1, k. 711—712; B. Stäblein, *Antiphonar*, MGG T. 1, k. 545—549; W. Danielowski, *Antyfonarze polskie*, EK T. 1, k. 712—714.

⁵ Por. W. Danielowski, *Brewiarz*, EK T. 2, k. 1064—1071; B. Stäblein, *Brevier*, MGG T. 2, k. 313—317.

⁶ Por. W. Urban, *Agendy katolickie polskie*, EK T. 1, k. 171—173; Chr. Mehrenholz, *Agende*, MGG T. 1, k. 137—148.

⁷ Zestawienie kancjonałów katolickich (Cantionale Ecclesiasticum) i ich uzasadnienie prawne podaje: Z. Wit, *Śpiew w liturgii*, jw., s. 235—237.

testanckich, a także katolickich zbiorów pieśni o tej samej nazwie, czy też zbiorów nutowych dla organistów. Teksty pieśni lub wzmianki o nich można również napotkać w rękopiśmiennych księgach liturgicznych okresu potrydenckiego.

Wypada w tym miejscu zaznaczyć, że w kościołach protestanckich stosowane są agendy i kancjonały⁸.

Zasadniczymi zbiorami pieśni są rękopiśmienne, a z czasem drukowane zbiory modlitw i pieśni (zakonne i bractw)⁹ oraz druki ulotne¹⁰ przeznaczone do stosowania przez wiernych w kościele i w domu¹¹. Zbiory te zawierały modlitwy, pieśni kościelne i domowe, katechizm, pouczenia o sakramentach, kalendarz, czasem żywoty świętych, a dla pielgrzymów wiadomości o kalwarii, sposób odbywania tzw. „drózek”, różne nabożeństwa odprawiane w miejscach cudownych, natomiast brackie modlitewniki podawały ustawy i własne nabożeństwa tercjarskie.

Inwentaryzacji domagają się drobne broszury, obrazki, różnego rodzaju przewodniki i druki wydawane w miejscach odpustowych lub przez parafie, a zawierające teksty pieśni lub informacje o nich¹². Trzeba też pamiętać o modlitewnikach i różnego rodzaju śpiewnikach używanych przez więźniów — zesłańców XIX—XX w. oraz tych towarzyszących żołnierzowi tułaczowi ostatniej wojny lub po-

⁸ Por. St. Zdanowicz, *Agendy protestanckie*, EK T. 1, k. 174; Materiał bibliograficzny dotyczący kancjonałów protestanckich zebrał: Wł. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych*, Warszawa 1966.

⁹ Por. T. Maciejewski, *Zasób utworów z ksiąg archikonfraterni literackiej w Warszawie 1662—1829*, Warszawa 1972.

¹⁰ Takim drukiem unikalnym jest tekst pieśni o św. Krzysztofie, który pochodzi z połowy XVI w. z drukarni Wietora, a przechowywany jest w bibliotece im. Ossolińskich we Wrocławiu.

¹¹ Jako przykład mogą tutaj posłużyć: *Korona Niebieska Przenaydroższemi Niewinney, Krwie Na Okup Ludzki Zbawiciela Świata Ran Najswiętszych Rubinami Nasadzona a teraz po trzeci raz przedrukowana na intencyą wiele Nabożnych Godnie Urodzonych Osób*. Roku Pańskiego 1764 w Krakowie w Drukarni Seminarium Biskupiego Akademickiego. Wyd. I — 1700 r., II — 1745 r.; Antoni Janusz, *Praca całodzienna, coroczna i całozytna każdego chrześcijanina katolika; albo książka modlitewna i kancjonał dla katolików z różnych ksiązek modlitewnych i śpiewników zebranych*, Cieszyn 1857; Szymon Kozłowski, *Stużba Boża czyli nabożeństwo domowe i kościelne*, Wilno 1873; *Zbiór pieśni nabożnych katolickich dla użytku kościelno-domowego*, Pelplin 1886. Również nowsze edycje zawierają różne dopiski i tak mszał mariawicki *Porządek Mszy świętej egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej KUL* — asygn. 35.174 III posiada na końcu wklejkę z rękopiśmiennym tekstem modlitw za zmarłych, które rozpoczyna pieśń *Szukateś mnie spracowany*, a zamyka polski tekst sekwencji *Dies irae*.

¹² W posiadaniu autora jest obrazek zatytułowany *Pamiętka z Gydeł z pieśnią Przy odwiedzeniu obrazu N. P. w Gidlach na nutę jak Witaj Królowo nieba*. Zabytek ten pochodzi prawdopodobnie z przełomu XIX/XX wieku, jak na to wskazuje dopisana ręką data „1901 r.”.

siadanych w obozach jenieckich. Innym równie ważnym, chociaż trudnym zagadnieniem, są zbiory pieśni i melodii w języku polskim wydawane na obczyźnie. W pracach badawczych trzeba też uwzględnić nie tylko protestanckie księgi liturgiczne i modlitewniki, lecz innych jeszcze odłamów chrześcijaństwa, jak Kościoła Katolickiego Mariawitów¹³, czy Kościoła Polskokatolickiego¹⁴, gdyż podają one teksty, ich zastosowania, a często też i melodie.

Badając źródła należy zwracać uwagę na tekst, szukać go wszędzie i dążyć do ustalenia tekstu krytycznego, a także wszystkich adnotacji o sytuacji, w której utwór funkcjonuje, a więc sposób, miejsce i czas, czyli jak i przez kogo jest śpiewany (chór zakonny, bracki, zespół śpiewaczy, *pauperes*, ogół wiernych, z akompaniamentem, a cappella, naprzemiennie, antyfonalnie, na głosy itp.), kiedy w kalendarzu liturgicznym i w jakiej części liturgii, lub obrzędowości chrześcijańskiej jest wykonywany (Msza św., ślub, wiatyk, pogrzeb, procesja, nabożeństwa w kościele lub poza nim, pielgrzymki itd.), a także, jakie jest miejsce jego stosowania: kościół, inne miejsce sakralne (cmentarz grzebalny, figura przydrożna), lub miejsce pamięci narodowej¹⁵, czy wreszcie dom rodzinny (wesele, niedzielne popołudnie, czuwanie przy zmarłym, śpiew w czasie obrzędu namaszczenia chorych itp.).

¹³ Porządek *Mszy świętej* (brak miejsca i roku wydania, raczej po 1924), czyli mszał, przewiduje na procesję Bożego Ciała „Twoja cześć chwala”, „O Chryste Królu Jedyny”, „U drzwi Twoich”, „Do Ciebie Panie”, „Boże w dobroci”, „O święta Uczto”, „Strasznego Majestatu”, „Ciebie Boże chwalimy” (por. s. 314—218), a w czasie procesji rezurekcyjnej: „Przez Twoje święte zmartwychwstanie” i „Wesoły nam dziś dzień nastal”. Por. *Brewiarzyk mariawicki dla czcicieli Przenajświętszego Sakramentu* zawiera modlitwy codzienne, mszałik, adoracje, nabożeństwa, pieśni kościelne i objawienie mateczki, Felicjanów 1967; *Rytuał maryawicki wraz z katechizmem dla małych dzieci i dla dorosłych* wydany przez Arcybiskupa Maryawitów O.J.M. Michała Kowalskiego, Płock 1926.

¹⁴ Por. *Mszal Kościoła Polskokatolickiego*, Warszawa 1963. Podaje on wszystkie teksty w języku polskim, w tym także psalmy, sekwencje, zastosowanie pieśni nabożnej np. w obrzędzie W. Piątku znajduje się rubryka wyjaśniająca, że adoracja krzyża odbywa się „przy wtórze pieśni wielkopostnej „Ludu mój ludu” i „Krzyżu święty” (por. s. 125), a podczas przenoszenia Najśw. Sakramentu do Bożego Grobu pieśń „Płaczcie anieli”; *Rytuał Kościoła Polskokatolickiego*, Warszawa 1961 — zawiera teksty, melodie i wskazówki zastosowania pieśni nabożnej w liturgii, jak również znane w Polsce nabożeństwa ludowe np. Godzinki (por. s. 146—151), Gorzkie żale (por. s. 152—161; świadectwem stosowania pieśni nabożnej w liturgii i obrzędach Kościoła Polskokatolickiego jest też: *Poradnik duszpasterski dla użytku kapłanów Kościoła Katolickiego Polsko-Narodowego*. Zebrał i wydał ks. Władysław Faron biskup K.P.N., Zamość 1930.

¹⁵ Przykładem może być kapela katedry gnieźnieńskiej, której członkowie udali się w r. 1848 do Wrześni, aby tam uświetnić swą obecnością nabożeństwo za poległych powstańców pod Sokołowem. Por. Wł. Ziენტarski, *Z dziejów kapeli muzycznej w Gnieźnie*, „Nasza Przeszłość” 24 (1966) s. 160.

Badacz odnotowując wszystkie wersje tekstu np. dodatkowe zwrotki, zanikanie, czy narastanie tekstu, co jest konieczne przy opracowywaniu monografii pieśni, ale także dlatego, że są one odbiciem danej epoki i wprowadzają nowe treści, które interesują teologa, a wymownym przykładem tego jest „Bogurodzica”¹⁶.

Podczas kwerendy przejrzenia wymagają wszystkie egzemplarze ksiąg liturgicznych, każdej edycji i odnotowania wymagają znajdujące w nich wzmianki albo dopiski na temat stosowania pieśni¹⁷, a nawet całe teksty powinny być odnotowane; dlatego opisy winny uwzględnić tytuły, podtytuły, kontekst umieszczenia, to znaczy, gdzie i wśród jakich pieśni się znajduje, jakie jest jej przeznaczenie prawne, a jakie faktyczne zastosowanie w liturgii. Stąd też analizy wymagają inne zabytki, jak żywoty świętych, zbiory kazań, statuty synodalne i kapitulne¹⁸, rozporządzenia biskupów czy bractw, porządki nabożeństw tak diecezjalne, zakonne czy brackie, gdyż podają one normy o stosowaniu pieśni polskiej. W pracach poszukiwawczych trzeba też uwzględnić pamiętniki, zapisy okazyjne i relacje prasowe z uroczystości kościelnych lub narodowych świadczące o rzeczywistym fakcie funkcjonowania pieśni lub śpiewania tekstów, które nie były do tego przeznaczone. Słusznym wydaje się zdanie M. Korolki; „trudno dzisiejszemu badaczowi ustalić ścisłą granicę między pieśnią rzeczywiście śpiewaną, a pieśnią-modlitwą, ponieważ zbyt mało dochowało się do naszych dni zapisów nutowych”¹⁹, a współcześnie jeszcze można usłyszeć śpiewane „Zdrowaś Maryja”, tzw. „Wierzę”

¹⁶ Por. J. Woronczak, E. Ostrowska, H. Feicht, *Bogurodzica*, Wrocław 1962.

¹⁷ W księgach liturgicznych napotkać można różne naniesione poprawki i tak w *Processionale* z roku 1621, niegdyś własność kościoła w Chodlu, obecnie egzemplarz Biblioteki Seminarium Duchownego w Lublinie, sygn. 8254, ręką z roku 1767, na s. 107 na dolnym marginesie pod antyfoną „Sedit Angelus” znajdujemy dopisany tekst: „Wesoły nam dzień dziś nastał”, śpiewany tam prawdopodobnie w miejsce tekstu łacińskiego. Natomiast w *Graduale* z roku 1651, egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej KUL, syn. XVII 1400, na kartach zawierających obrzędy Niedzieli Palmowej na s. 155, posiada naniesioną ręką organisty w Szydłowcu Kaspra Różańskiego w końcu XVIII wieku, po antyfonie „Pueri Hebraeorum” notatkę „można śpiewać lub Jesu Chryste Panie miły” i wydaje się, że pieśń ta zastępowała łacińską antyfonę „Cum appropinquaret Dominus”.

¹⁸ Omówienie polskiego ustawodawstwa synodalnego o pieśni nabożnej w okresie potrydenckim omawia: Z. Wit, *Śpiew w liturgii*, jw. s. 227—237. B. Ulanowski podaje, że w pewnych aktach kapitulnych, z r. 1525 znalazł notatkę zawierającą obowiązki śpiewaka parafialnego przy kościele w Dankowie, które nakazywały mu co tydzień śpiewać następujące pieśni po podniesieniu: „Ave sanctissima” o św. Annie i „De septem verbis Domini in idiomate Polonico Wspomynayacz Boże słowa etc.”. Por. A. Brückner, *Przyczynki do dziejów języka polskiego*. T. 2, Kraków 1911 s. 35.

¹⁹ M. Korolko, *Średniowieczna pieśń religijna polska*, Wrocław 1980, s. LV—LVI.

pacierzowe czy różaniec. Dlatego cenne są wszystkie teksty i wzmianki o zastosowaniu polskiej pieśni nabożnej umieszczone w dawnych książkach, czy to na wewnętrznych wyklejkach oprawy²⁰, czy też w innym miejscu, ale jest to najtrudniej uchwytnie, gdyż wymaga dokładnej znajomości całego księgozbioru, a do tego rodzaju odkryć dochodzi się przy sporządzaniu szczegółowego katalogu zasobu bibliotecznego czy archiwalnego.

Autor pomija tutaj problemy interesujące filologa polonistę i pragnie wskazać jedynie te, które są przedmiotem badań teologa i to zarówno liturgisty, historyka życia religijnego, czy historyka duchowości w Polsce. Należy więc podjąć badania zawartości, to jest treści religijnej, analizując ją według kryteriów teologicznych oraz jej funkcjonowania, to znaczy jej roli dla kultury religijnej i językowej. Dlatego cenne są wszelkie badania dotyczące roli pieśni nabożnej, jako stróża tradycji religijnych, narodowych, wpływu na zachowanie i formowanie języka, a także roli, jaką spełniała przy polonizacji liturgii rzymskiej. Równoległe powinny być prowadzone prace nad funkcją pieśni w kształtowaniu postawy religijno-obyczajowej ludu, świadomości narodowej; należy też ukazać ją jako nośnika tradycji religijnych i narodowych oraz jej błogosławiony owoc w podtrzymywaniu łączności z macierzą, gdyż w okresie niewoli narodowej kalendarz i modlitewnik (śpiewnik) były jedynymi książkami w języku polskim w domach rodzin polskich²¹.

Należy też uwzględnić rolę pieśni nabożnej w przekazywaniu i utrwalaniu prawd i postaw religijnych ze szczególnym uwzględnieniem Dekalogu i pieśni katechizmowych, które z jednej strony informowały, a z drugiej formowały konkretny model pobożności chrześcijańskiej i były równocześnie wyrazem tej pobożności, a będąc odbiciem epoki niosły zarazem cechy danego okresu (oświecenie, racjonalizm, romantyzm, pozytywizm). Stąd podjęcie badań nad pieśnią nabożną w ramach węzłowego problemu, jakim jest polska kultura narodowa, jej tendencje rozwojowe i percepcja, wydaje się nie tylko konieczne, ale wprost niezbędne. Najlepsze jednak osiągnięcia w tej dziedzinie może dać zintegrowany wysiłek przedstawicieli różnych dziedzin wiedzy, a w tym także i teologa²². Prace dokumentacyjne są tym bardziej konieczne, że wiele zabytków zawierających polską pieśń religijną zaginęło bezpowrotnie, do czego przyczyniły się woj-

²⁰ Tekst koledy życzeniowej „Koleda się z Allelują zwadziła” znajduje się na ostatniej karcie i wewnętrznej stronie okładki inkunabułu Nicolaus de Hanapis, *Biblia pauperum* z r. 1490. Tekst pochodzi z XVI w. M. Korolko, *Sredniowieczna pieśń*, jw., s. 126—127.

²¹ Por. W. Ogrodziński, *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, Katowice—Wrocław 1946, s. 113—114.

²² Por. M. Korolko, *Sredniowieczna pieśń*, jw., s. LXVI.

ny minionego okresu²³ i zwyczaj wkładania modlitewników do trumny zmarłego²⁴. Stąd też wypływa konieczny postulat zachowania istniejących jeszcze zabytków życia religijnego w Polsce oraz rozpoczęcia badań ich zawartości.

Lublin—Częstochowa

KS. ZBIGNIEW WIT

²³ Dotyczy to na przykład bliżej nieokreślonego rękopisu płockiego z XV w. o którym wspomina J. Łoś, *Początki piśmiennictwa polskiego*. Lwów 1922, s. 421; czy też z tego samego okresu pochodzący tzw. *Modlitewnik Nawojki*, który wydał: S. Motty, *Książeczka do nabożeństwa na której modliła się św. Jadwiga*, Poznań 1875.

²⁴ Por. D. Zim oń, *Uczestnictwo wiernych*, jw., s. 6.

U W A G I I W I A D O M O Ś C I

Stanisław Rospond

TROSKA O SŁOWNE SACRUM W PIŚMIE ŚW.

W obrębie języka religijnego kod psalterzowo-biblijny ma bardzo odległą tradycję, sięgającą Średniowiecza (*Psalterz floriański* XIV w., *puławski* XV w., *Biblia królowej Zofii* XV w.), Renesansu (*Nowy Testament* Szarffenberga—M. Bielskiego 1556, *Leopolita* 1561, ks. J. Wujek 1593, 1599). Zresztą już z chwilą przyjęcia chrześcijaństwa słownictwo polskie wzbogaciło się o terminologię kościelną: *Bóg*, *anioł*, *kościół* itp. Ten kod psalterzowo-biblijny, językowo-stylistyczny stał się wzorem dla twórczości literackiej: Adam Mickiewicz (*Księgi Narodu i pielgrzymstwa polskiego*), Juliusz Słowacki (*Anhelli*) i inni.

Szkoda, że autorowi tego artykułu nie udało się zrealizować planowanego, konkordancyjnego *Słownika psalterzowo-biblijnego*¹. *Sacrum Poloniae Millenium* zadbało o *Biblię Tysiąclecia* (BT) dzięki

¹ S. Rospond, *Język Renesansu a Średniowiecza na podstawie Literatury psalterzowo-biblijnej*, w: *Odrodzenie w Polsce III*, 2: Historia języka, Warszawa 1962, s. 61—192.